

CZIGÁNY ISTVÁN

A FURCSA HÁBORÚTÓL A NAGY HÁBORÚIG 1661–1664

A furcsa háború, 1661

From the Strange War to the Great War 1661–1664

The Strange War, 1661

In 1661 the biggest Imperial and Ottoman armies since the Fifteen Years' War were deployed in the Kingdom of Hungary, but no general fighting broke out. There was a strange war going on between the two great powers. There wasn't any formal declaration of war, and both parties avoided the escalation of combat operations. The primary aim of the political and military leadership of the Habsburg Empire was to restore the status quo of the time before the occupation of Várad (today Oradea, Romania). There were different opinions whether to achieve this goal by arms or through negotiations. Negotiations were going on in Constantinople and in Temesvár (today Timișoara, Romania), but no deal was concluded. The Porte did not want to engage in an open war with the Habsburgs, but they did not want to see János Kemény on the throne of Transylvania, either. Vienna's military interference became evident for them, thus, as a deterrence, they deployed much bigger attacking forces than a usual pacification would have demanded. The Porte had the upper hand with their troops occupying the greatest part of Transylvania by the beginning of August, and with plundering significant parts of Szabolcs and Szatmár Counties, lands which they regarded as their fiefs given to Transylvanian princes, and by doing so they hindered the enemy's attack. As a wise precaution, the country-part was not transformed into a Pashalik, but they looked for a new prince. Finally Ali Pasha was able to make the Transylvanian Orders elect Mihály Apafi as a new prince (14 September).

Montecuccoli's Transylvanian campaign in 1661, however, did not end in such a big failure as the Hungarian literature of the topic, observing it through the pamphlet attributed to Miklós Zrínyi, generally interpreted. The initial operation directive, namely the support to be provided to Prince János Kemény via diversion, was overwritten by the quick advance of the Ottoman forces in Transylvania and by their attack against Upper Hungary. Thus the change in Montecuccoli's operation plan was caused by the fact that János Kemény lost ground in Transylvania and by the severe military situation in Upper Hungary.

The Imperial army leaders were forced to transfer a significant part of the main army under unfavourable supply conditions to Upper Hungary and later on to Transylvania. On the other hand, the Ottoman forces, four times bigger in numbers, could comfortably prepare for the meeting with the enemy. Montecuccoli could not continue the campaign under these circumstances. Bearing all this in mind it is evident why the field-marshal did not want to engage in an open battle with the Turks. They wanted to help János Kemény and restore the status quo in Transylvania by small-war tactics anyways, and not in open clashes. The Ottoman army did not force the fighting in open battles either and they refrained from attacking fortresses, too. As a result of Montecuccoli's campaign the fortresses taken in the north-western part of Transylvania partly compensated for the loss of Várad, and decreased the pressure of the local Turkish forces exerted on Upper Hungary.

István Czigány, candidate of history, retired deputy director of the Hungarian Military History Institute. Main research area: Hungarian military history of the 17th century, history of the Rákóczi War of Independence. Major publication: *Reform or failure? Attempts to integrate Hungarian soldiers into the armed forces of the Habsburg Empire 1600–1700* (Balassi Kiadó, 2004) E-mail: istvan.czigany@freemail.hu

Keywords: small war tactics, Turkish occupation of Várad, Principality of Transylvania, Raimondo Montecuccoli, Köse Ali Pasha, Prince János Kemény, Miklós Zrínyi

1661. július elején Komárom és Tata között már csaknem húszezer fős császári sereg táborozott. Zömük jól felszerelt, harcedzett katona, akik az előző esztendőben tértek haza a lengyel és pomerániai hadszíntérről. Élükön két tapasztalt parancsnok állt. A francia protestánsok fellegvárából, La Rochelle-ből származó Jean-Louis Raduit de Souches tábornagy és Raimondo Montecuccoli tábornagy, akit az előző esztendő végén neveztek ki győri végvidéki főkapitánnyá. Ekkora sereg már több mint hat évtizede nem vonult fel a török ellen. Jóllehet Esztergom várának ostromára készültek, de a cél nem egy új háború megindítása volt, hanem hogy hadműveletükkel elvonják Kösze Ali pasa Erdélybe készülő csapatait.

Hivatalosan béke volt, a Habsburg és Oszmán Birodalom még nem üzent hadat egymásnak, de az Erdélyi Fejedelemségben már harmadik esztendeje dúlt a háború. Zrínyi Miklós gróf horvát bán kezdetől fogva úgy vélte, hogy a Porta nem tekinti háborúnak az Erdélybe vezetett katonai akcióit, csak vazallusa megrendszabályozásának. „Csodálkozom azonban, hogy a török egyszerre két háborúba kezd. Ilyesmiről nem tud történelmünk, és vallásuk sem engedi, meg a józan politika se javallja. Lehet, hogy ezt az erdélyi ügyet nem nevezi háborúnak, s azt reméli és képzeli, hogy nagyravágását kénye-kedve szerint és veszedelem nélkül kielégítheti.”¹

Az előzmények

A megtorló akciókat az váltotta ki, hogy II. Rákóczi György erdélyi fejedelem 1657 elején a szultán engedélye nélkül szállt hadba a lengyel korona elnyeréséért. Ráadásul hadjárata katasztrófába torkollott. Rákóczit a dánok támadására hivatkozva előbb a svéd, majd a tatároktól fenyegetett kozák szövetségese is magára hagyta. János Kázmér lengyel király csapatai ezt követően hamar fölénybe kerültek az erdélyiekkel szemben, a szultán pedig tatár csapatokat küldött az engedetlen fejedelem serege és országa ellen. Rákóczinak ugyan sikerült hazatérnie, de hazavonuló csapatai tatár fogságba estek. Az ellenséges betöréstől megrémült erdélyi rendek pedig a Porta parancsára Rákóczi helyébe Rédey Ferencet választották fejedelemmé (1657. december 2.).

Rákóczi azonban nem nyugodott bele trónja elvesztésébe. Kétszer is visszatért a fejedelmi trónra, és tovább folytatta a háborút. Mivel a hódoltsági török csapatok nem boldogultak Rákóczi katonaságával, Köprülü Mehmed nagyvezér Velence dalmáciai birtokainak megtámadása helyett a fősereggel Erdélybe sietett. Elfoglalta a fejedelemség délnyugati várait, köztük a Bethlen Gábortól és I. Rákóczi Györgytől hasztalanul követelt Jenő várát, Barcsay Ákos személyében pedig új fejedelmet ültetett Erdély trónjára (1658. szeptember 14.). Ezt követően Anatóliába sietett az éppen aktuális felkelés leverésére.

Zrínyi ekkor már a fejedelemség végétét vizionálta: „elveszett az ország karja, Pannónia jobbja, sőt, a keresztény országok pajzsa: Erdély. Azt mondtam: elveszett, mert nem sok hiányzik abból, hogy úgy legyen. Földült városokat, templomokat látni ott; a fejedelmi méltóság meggyalázva, a két Rákóczi, apa és fia letéve, helyükön két árnyék-alak: előbb Rhédey, most Barcsay, a nép szolgaságba hurcolva.”²

¹ Zrínyi Miklós Rucsics Jánosnak, [1658]. ZMVL 109. o.

² Zrínyi Miklós Rucsics Jánosnak, [1658. december.] ZMVL 107. o.

II. Rákóczi György végzete a szászfenesi csatatéren teljesedett be, ahol halálos sebet kapott a Szejdi Ahmed budai pasa vezette csapatok elleni küzdelemben (1660. május 22.). Konstantinápolyban azonban úgy döntöttek, hogy megrendszabályozzák az évtizedek óta önállósodó fejedelemséget, és ostrom alá vették annak kulcsfontosságú erődjét, Váradot.

Erdélynek közel egy évszázada sajátos helyzete volt a két nagyhatalom között. Egyrészt a szultán adófizető vazallusa, „de jure” azonban a Magyar Királyság része. Fejedelmét János Zsigmondtól kezdve II. Rákóczi Györgyig szultáni ahdnáme erősítette meg hatalmukban, de hűséget fogadtak Magyarországnak is, aki tekintettel a török hódítás nyomán kialakult helyzetre, ideiglenesen elismerte a fejedelemség állami különállását.³

Még tartott az ostrom, amikor I. Lipót magyar király és német-római császár tanácskozást hívott össze Grazba. A Magyar Királyság főméltóságai az uralkodóhoz intézett emlékiratukban leszögezték, ha Várad elveszik, Erdély a két román fejedelemséghez hasonló szoros vazallusi függésbe, Felső-Magyarország pedig a török támadások kereszt-tüzébe kerül, és előbb-utóbb meghódol az oszmánoknak. Sürgették, hogy a király Várad megsegítése ürügyén avatkozzon be az erdélyi háborúba. Felajánlották a nemesség, a vármegyék és a hajdúság felkelését. Végül felemás döntés született. I. Lipót utasította a Tokaj térségében állomásozó császári sereg parancsnokát, Souches tábornagyot, illetve a magyar katonaságot vezető Wesselényi Ferenc gróf nádort, hogy vegyék birtokba az Erdélyi Fejedelemségnek ideiglenesen átengedett Szatmár és Szabolcs vármegyéket, az ostromlott Váradnak pedig úgy nyújtsanak segítséget, hogy kerüljék a török fősereggel való összecsapást. Lippay György kancellár, esztergomi érsek azonban azt javasolta a nádornak, hogy ne vegyék szigorúan a királyi parancsot, hanem tegyenek meg mindent az ostromlott őrség megsegítésére.⁴ Mire azonban a katonai segítség valamilyen formája realizálódhatott volna, a védők negyvenöt napi ostrom után, szabad elvonulás fejében feladták az erősséget.

Várad elfoglalása felborította a zsitvatoroki békét követően kialakult politikai és katonai erőegyensúlyt. Valójában ekkor egyik fél sem akart háborút, mivel mindkét fél a békében volt érdekelt.

A Porta már több mint egy évtizede hadban állt a velenceiekkel Kréta szigetén és az Égei-tengeren. Mivel a sziget főerődjé, Kandia állta az ostromot, és a tengeri hadműveletek is váltakozó sikerrel folytak, Köprülü Mehmed nagyvezér a Velencéhez tartozó Dalmácia elfoglalásával akarta a döntést kicsikarni. Ám a haditerv éppen az erdélyi zavarok miatt szenvedett halasztást.

Jóllehet I. Lipótot a magyar rendek azzal a feltétellel választották királlyá (1655), hogy kiűzi a törököt az országból, ám a Habsburg Birodalom még nem volt felkészülve egy oszmán ellenes háborúra. Alakulóban volt az állandó császári hadsereg, amely ekkor nem volt alkalmas erre a feladatra. Jelentős része már két éve a lengyelek oldalán hadakozott a svédek ellen, de a háborút lezáró olivai béke (1660. május 3.) idején a csapatok egy része még Pomerániában állomásozott.⁵ Bizonytalan volt a török elleni háborúban nélkülözhe-

³ *Oborni Teréz*: Bethlen Gábor és a nagyszombati szerződés (1615). *Századok*, 2011/4. sz. 907., 914. o.; *Papp Sándor*: Bethlen Gábor, a magyar királyság és a Porta. *Századok*, 2011/4 sz. 922. o.

⁴ *Toma* 131–132. o.; *Deák* 1877. 23–25. o.; *Huber* 1898. 528–529. o.

⁵ Raimondo Montecuccoli seregével ekkor még Rostocknál volt. *ÓStA KA Prot. Exp.* 1660. május 6. Bd. 321. fol. 183v.; *Opitz* 1969. 286–291. o.; *Huber* 1898. 534. o.

tetlen Német-római Birodalom pénzügyi támogatása és katonai segítségnyújtása, mivel a fejedelmek és a frissen császárrá választott I. Lipót között jelentős politikai feszültségek voltak. Bécs számára a legnagyobb gondot a császárral szembenálló Rajnai Szövetség megerősödése okozta, amely egyfajta trójai falóként szolgált a nagy rivális, XIV. Lajos francia király politikai céljainak eléréséhez.⁶

A császári udvar politikusai, mérlegelve a Habsburg Birodalom politikai és katonai helyzetét, a fegyveres konfrontáció helyett inkább béketárgyalásokkal kívánták elsimítani a viszályt. A Porta viszont kényelmes helyzetben volt, hiszen az erdélyi rendteremtést jelentős területnyereséggel s egyben magyarországi pozíciói megerősödésével zárta, a béke árát pedig magásra srófolta.

Várad elvesztése és a császári sereg tétlensége felszínre hozta az országban évek óta lappangó németellenességet és a katolikus-protestáns ellentéteket, amely a császári-királyi hatalom elleni fellépésben öltött testet. Elsősorban az erősen militarizálódott, zömmel protestánsok lakta s a török támadásoknak legjobban kitett észak-keleti országrészben éleződött ki a politikai válság. Felső-Magyarország lakossága a Souches tábornok vezette 10 000 fős császári seregben a vallásukat elnyomó, az ellenség pusztítását tétlenül néző és egyre nagyobb terhet jelentő, rekviráló katonákat látta. Ekkora mezei haderő a tizenöt éves háború vége (1606) óta nem állomásozott az országrészben, amely nem esett a törökellenes hadműveletek fő irányába. A nagy létszámú mezei haderő ellátásához hiányzott a szükséges infrastruktúra és adminisztratív háttér, a lakosság ellenséges magatartása pedig csak fokozta a csapatok élelmezési hiányosságait. Ez a katonaság atrocitásaihoz vezetett, amelynek következménye az egyre nagyobb méretű ellenállás lett. Raimondo Montecuccoli 1661. évi hadjárata idején a helyzet odáig fajult, hogy katonáknak már pénzért sem adtak élelmet, és a sereg vonulását a nemesek és a fegyveres parasztok rajtaütései kísérték.⁷

Tulajdonképpen egy öngerjesztő folyamat indult el, amely a következő években rányomta a bélyegét a hadieseményekre. Az elmérgesedő magyarországi helyzetben kevés esély mutatkozott a központi császári-királyi kormányzat és a magyar rendek közti ellentétek feloldására. Jól jellemezte ezt, hogy a rendi politikusok egy része, miközben Erdély megsegítését és a török elleni támadás megindítását szorgalmazta, a súlyos terhekre hivatkozva a császári katonaság kivonását követelte az országból. Az 1662. évi országgyűlésen pedig az is bebizonyosodott, hogy a katolikus és protestáns rendeket áthidalhatatlan ellentétek osztották meg. Hiába szavazták meg több mint 25 000 katona kiállítását és a csapatok ellátását, a protestáns többségű megyék elutasították az országgyűlés végzéseit. Ráadásul a küszöbön álló háború előtt a diéta a császári katonaság zömének az országból való kivonásáról hozott rendeletet.⁸

A kölcsönös bizalmatlanság légkörében zátonyra futottak a katolikus és protestáns rendek közti megbékéltetési kísérletek. Lippay György esztergomi érsek, aki a német katonaság ellátására vonatkozó országgyűlési végzéseket a felső-magyarországi megyék til-

⁶ Eickhoff 1998. 206–207. o.

⁷ Heckenast 1998. 218–220. o.

⁸ A rendelet szerint (1662/2 tc.) a katonaság egy részét azonnal, a fennmaradó részét pedig Szent György napjáig (1663. április. 24.) kell kivonni az országból Magyar Törvénytár – Corpus Juris Hungarici 1000–1895. Magyar Törvénytár 1608–1657. évi, törvényczikkek. Fordították és utalásokkal ellátták: *Dr. Kolosvári Sándor – Dr. Óvári Kelemen*. Magyarázó jegyzetekkel kíséri *Dr. Márkus Dezső*. Budapest, 1900. 224–227. o.

takozása ellenére erőszakkal is érvényesíteni akarta, eleve vörös posztó volt a protestánsok szemében, Wesselényi Ferenc nádort pedig szintén a németek bérencének tartották.⁹ Egyedül talán Zrínyi Miklósnak volt némi esélye a megbékélés létrehozására. Ám amikor az országgyűlésen a vallási ellentétek félretételére szólította fel a küldötteket: „Ihol a török megesküdtött ellenségünk, ha az evangélikusokat is ellenségünké tesszük, miképpen állunk annak ellene, ha ezek velünk nem fogják, hát még ha a törökhöz csatolják magokat és fegyvereiket” – beszéde visszhangtalan maradt.¹⁰

Zrínyi Miklósnak kamarásként, horvát-szlavón bánként, császári vezérőrnagyként és a császári titkos tanács tagjaként komoly befolyása volt a magyar, horvát és birodalmi döntéshozatalra, s egyik kulcsfigurája lett a török elleni háborúnak.¹¹ A család számos vára és mintegy kétezer főt számláló magánhaderege révén jelentős részt vállalt a horvát-szlavón és a Kanizsa ellen vetett végek védelmében. A főkapitányság déli részén feküdt a Zrínyiek katonailag jól megerősített muraközi birtokkomplexuma. Ennek védelmét légrád-muraközi kapitányként a horvát bán látta el, amelyet az Udvari Haditanácsban sokszor csak „Zrínyi végek” („Zerinische Grenze”) néven emlegettek.

Zrínyi neve már Várad megsegítése kapcsán felmerült, de személye akkor került a támadások keresztútjába, amikor 1661 nyarán a légrádi várral szemben, a Mura-folyó átkelőjének védelmére egy hídfőerődöt épített.¹² Az erődítmény létesítésével, amelyet Zrínyi-Újvárnak nevezett el, elsősorban a Kanizsa felőli portyákat akarta blokkolni, de egyben válasznak is szánta a törökök fokozódó agresszivitására. A béke ilyenén való megszegésére mindkét fél részéről számos példa akadt, amely egy ideig diplomáciai huzavona tárgyává vált, majd vagy az építetők „széthányták”, vagy az ellenség egy portya alkalmával lerombolta az erősséget. Ez lett a Kapos-folyó átkelőjénél 1655-ben épített török palánk, Berkigát sorsa is, amelynek példájára Zrínyi az Udvari Haditanácsnak írott levelében hivatkozott.¹³

Zrínyi-Újvár ügye azonban jóval nagyobb vihart kavart. A hídfőerőd szálka lett az oszmánok szemében, mivel megépítésével harapófogóba került a keresztény végvidékbe ékelődő török főerőd, Kanizsa, amelynek ellátását bármikor el tudták vágni a magyar portyázók.¹⁴

A császári politika legfőbb irányítói közé tartozó Johann Ferdinand Porcia herceg főudvarmester, a Titkos Tanács elnöke elsősorban a béke megőrzését tartotta fontosnak, ám számos befolyásos politikus, így például I. Lipót tanácsadója, Johann Weichard Auersperg gróf a török elleni katonai fellépést szorgalmazta. Véleménye szerint, ha nem cselekszenek határozottan, akkor Felső-Magyarország behódolhat a töröknek, ami beláthatatlan

⁹ Toma 2005. 132. o.

¹⁰ Nagy Levente: Zrínyi és Erdély. (A költő Zrínyi Miklós irodalmi és politikai kapcsolatai Erdéllyel.) Budapest, 2003. (Irodalomtörténeti füzetek 154.) 74. o.

¹¹ Pálffy Géza: Egy horvát–magyar főúri család a Habsburg Monarchia nemzetek feletti arisztokráciájában. In: Zrínyiek a magyar és horvát törtériban. Szerk. Bene Sándor – Hausner Gábor. Budapest, 2007. 52–58. o.

¹² Deák 1877. 25. o.

¹³ A Kapos folyó egyik átkelőjénél lévő Berkigát palánkját az előző évben rombolták le Batthyány Kristófnak, a Kanizsa ellen vetett végek főkapitányának csapatai. Papp 2002. 132. o.

¹⁴ A Kanizsát északról fenyegető Kiskomárom várát a törökök 1651-ben el akarták elfoglalni, de a vállalkozás nem járt sikerrel. Válaszul a Kanizsa ellen vetett végek, a Zrínyi Miklós vezette alakulatok és a császári egységek összesen 7500 fős katonasága Segesdet támadta meg. Czigány 2013. 89–90. o.

következményekkel járhat. A Tikos Tanács 1660 őszén többször is foglalkozott a török elleni fellépés kérdéseivel. Végül salomoni döntés született: tárgyalnak a törökkel, de megkezdik a felkészülést egy esetleges háborúra. Közben a magyar főméltóságok is kialakították álláspontjukat. A fegyveres fellépést követelő emlékiratukat 1661 januárjában nyújtották be, a császári politikusokkal folytatott tárgyalásokon.¹⁵ Bár az udvar nem zárkózott el a fegyveres fellépéstől, de hangsúlyozták, hogy a birodalom és Magyarország nincs felkészülve a török elleni háborúra. Konstantinápolyi követük, Simon Reniger úján viszont jelezték a Portának, hogy a Habsburg uralkodó békére törekszik, de Erdély török megszállását elfogadhatatlannak tartja.¹⁶

Az események azután vettek új fordulatot, amikor a lemondott Barcsay Ákos (1661. január 1.) helyett az erdélyi országgyűlés II. Rákóczi György egykori mezei generálisát, Kemény Jánost választotta fejedelemmé. Az új fejedelem követi márciusban megjelentek a bécsi udvarban, és katonai segítséget kértek I. Lipóttól.

A Porta viszont rögvest közölte a Habsburg udvarral, hogy nem ismeri el az új fejedelmet, és nem tűri el támogatását. A Bécs számára címzett fenyegetések ellenére azonban a Porta nem akart újabb háborúba bonyolódni Erdélyben. Noha Kemény Jánost akarata ellenére választották meg, tavasszal mégis egy kiskaput kínált neki. Amennyiben beküldi az adót, felajánlja fiát zálogul, és a fejedelmi jelvényeket személyesen veszi át Temesváron Ali pasától, megerősítik őt a fejedelmi székben.¹⁷ Kemény sokáig hezitált a Habsburg és a Porta szövetségi ajánlatai között. Bécsbe küldött követi és a nádor több alkalommal sürgették, hogy küldjön világos felhatalmazást a szerződés megkötésére.¹⁸ Végül a beszercei országgyűlésen (április 28.) született döntés, amikor bejelentették Erdély elszakadását a Portától, és a király oltalma alá helyezték magukat. Ali pasa a fenyegetőzés mellett a meggyőzés taktikájával is élt. Kálnoki Jánosnak, a fejedelem követének állítólag kijelentette: „Írd meg az uradnak, szerezzen hitelt magának, mint Bethlen Gábor, velünk együtt üljön fel, vágja a hitetlen németeket; ha Váradot elvettük, az helyen többet adunk, Kassa, Szatmár, Ecsed legyen övé; az adót is úgy megadhatja.”¹⁹ Kemény János a Habsburg orientáció kérdését szinte az utolsó pillanatig lebegtette, reménykedve abban, hogy ezzel késlelteti a küszöbön álló török támadást. A Porta azonban májusban végleg ejtette Keményt, s azt követelte, hogy helyette az erdélyi főurak közül válasszanak más uralkodót.²⁰

Eközben a császárvárosban tető alá hozták az erdélyi–Habsburg szerződést, amely értelmében Kővár, Szamosújvár és Székelyhíd császári őrseget fogad be, és Kemény rendelkezésére bocsátanak ezer katonát. Az egyezményt azonban csak június végén hozták nyilvánosságra, amikor a császári főserreg már felvonulóban volt, és Székelyhídra megérkezett a császári katonai kontingens.²¹

¹⁵ A rendi főméltóságok által készített emlékirat az „Opinio dominorum Consiliariorum Hungarorum” címet viselte. Tartalmát röviden ismertette: *R. Várkonyi* 1975. 17–18. o.

¹⁶ *Toma* 2005. 132–133. o.

¹⁷ *Kövári László*: Erdély történelme. 5. k. Pest, 1863. 107–108. o.

¹⁸ Kemény Jánostól. Bánffy Dénes Teleki Mihálynak, Bécs, 1661. április; Bécs, 1661. április 29. TML 2. k. 57–58., 71. o. Wesselényi Ferenc Kemény Jánosnak, Bécs, 1661. március 22. MNL OL E 199 AFW IV. 4. tétel 236 fol. 11–12.

¹⁹ Kemény János, Vécs, 1661. május 12. *Koncz* 1892. 436. o.

²⁰ Zólyomi Miklós, Rhédei Ferenc, Haller Gábor Bethlen János és a követ Kálnoki János neve is szóba került. Kemény János Radnót, 1661. május 25. *Koncz* 1892. 439. o.

²¹ ÖStA KA Prot. Reg. 1661. június 1. Bd. 324. fol. 107v.; *Huber* 1898. 541. o.

Bécs ezzel jelentős kockázatot vállalt, mivel Erdély megtartása a legutóbbi nemzetközi koalíció keretében vívott török ellenes háború idején (1593–1606) sem sikerült. Várad elvesztése pedig tovább nehezítette az Erdélybe indított katonai akciókat. Bár 1660 végén az uralkodó segélykérő követeket küldött VII. Sándor pápához, az itáliai fejedelmekhez és a birodalmi rendekhez, ám a diplomáciai akció sovány eredménnyel zárult. A pápa katonai és anyagi erejének zömét a Kréta megtartásáért harcoló Velence támogatása kötötte le, a Német-római Birodalom fejedelmeinek zöme pedig a birodalmi gyűlés összehívásától tette függővé a segítséget.²² Csak a bajor, a kölni, a mainzi, a szász választófejedelem és a münsteri püspök ígért csapatokat a török ellen.

Ekkor már javában folytak a katonai előkészületek. Montecuccoli tábornagy 1661 februárjában az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara közös konferenciáján vázolta fel a teendőket. A magyarországi hadműveletekhez 53 000 fős, németekből álló mezei hadsereg és a határerődök őrségeinek megerősítése szükséges. Érsekújváron, Győrben, Hainburgban, Komáromban és Belső-Ausztriában új raktárakat kell létesíteni, szekereket és kézi malmokat beszerezni. A legfontosabb erődök, Érsekújvár, Komárom, Győr, Szendrő és Szatmár védműveit meg kell erősíteni.²³

Ezt követően új ezredeket toboroztak, megkötötték a kapitulációs szerződéseket, a bajor, kölni mainzi, szász választófejedelmekkel és a münsteri püspökkel. Az Érsekújvári Főkapitányságba mintegy 2000 főt toboroztak, Wesselényi Ferenc nádor pedig 1000 lovas és 200 hajdú kiállítására tett ajánlatot.²⁴

El kellett dönteni, hogy milyen formában adjanak segítséget Kemény Jánosnak, és vállalják-e a nyílt háború kockázatát a törökkel. A Bécsben tárgyaló Bánffy György áprilisban egy nagyszabású török ellenes támadásról számolt be Teleki Mihálynak. Értesülése szerint májusban mintegy 18 000 fős császári haderő érkezik Szatmárra, a fejedelem megsegítésére, a főszereg Budát, Zrínyi Miklós egy másik hadtesttel Kanizsát veszi ostrom alá.²⁵ Nyilvánvaló, hogy Bánffy túlzott, hiszen ilyen nagyságú haderő nem állt a hadvezetés rendelkezésére, még akkor sem, ha nagyobb nemzetközi támogatást kap. A három irányban indítandó támadás terve valószínűleg Montecuccolitolól származott, de papírra vetette elképzeléseit ellenlábasa, Adolf Puchheim komáromi főkapitány is.²⁶ Az elgondolást Zrínyi Miklós szintén magáévá tette, akinek a közhiedelemmel ellentétben Zrínyi-Újvár 1664. évi ostromáig korrekt kapcsolata volt Montecuccoli tábornaggal.²⁷

Montecuccoli úgy vélte, hogy Felső-Magyarországról a hadtápellátás szűk kapacitása miatt komolyabb erővel nem lehet Erdélyt megsegíteni, ezért a főszereggel egy Esztergom vagy Buda ellen indított diverzióval kívánta elvonni az oszmán erőket az erdélyi hadszíntérről. Arra számított, hogy a várak ellen indított diverzió nem minősül nyílt háborúnak, s nem von maga után azonnali hadüzenetet. A fejedelemséggel való összeköttetést, illetve a Kemény közvetlen támogatására rendelt ezer császári gyalogos Erdélybe juttatását

²² Huber – Redlich 1921. 224–225. o.; Huber 1898. 535–536. o.

²³ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. február Bd. 323. fol. 85–86v.

²⁴ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. március fol. 105., Prot. Exp. 1661. május 4. fol. 207.; Prot. Exp. 1661. május fol. 211v–212.

²⁵ TML 2. k. 57. o.

²⁶ Adolf Puchheim az Udvari Haditanácshoz, 1663. december 31. ÖStA KA AFA 1663-12-9.

²⁷ Toma 2005. 138–139. o.; Nagy Levente – Hausner Gábor: Raimondo Montecuccoli és a magyarok. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2011/3. sz. 698–713. o.

Johann Richard Starhemberg altábornagy Tokaj és Szatmár között felvonuló mezei hadtestének („fligendes Corps”) kellett biztosítania.²⁸

Kezdetben minden a tervek szerint történt. Gottfried Heister tábornaszernagy június elején Székelyhídra 400, a hónap végén pedig Kővárba 300 katonát küldött.²⁹ A főszereg Komárom, Tata közt gyülekezett, létszámát húszezer fő körülire becsülhetjük, de még felvonulóban voltak a bajor és kölni segélycsapatok.³⁰ Ekkor azonban Bécsből új parancs érkezett, s Esztergom ostroma helyett a sereg nagyobb részével Felső-Magyarországra rendelték Montecuccoli tábornagyot.³¹

A tábornagy jelezte az Udvari Haditanácsnak, hogy a sereg Felső-Magyarországra való vonulása kivitelezhetetlen, és az eredeti haditerv mellett érvelt, de ennek részletei a szűkszavú iktatókönyvi bejegyzésből nem derülnek ki. Valószínűleg hasonló indokokat sorolt fel, mint emlékirataiban: a hadjárat nincs előkészítve, hiányzik a pénz, a rendek beleegyezése, nincsenek raktárak, és kevés az idő, de nem tudta meggyőzni a döntéshozókat.³² Néhány napos huzavonát követően pontosították az utasításokat. Souches tábornaszernagy parancsnoksága alatt 4000 gyalogost és 3000 lovast hagytak a Duna menti táborban, és rendelkeztek az ellátás részleteiről, a magyar kormányzervekkel és vármegegyekkel történő kapcsolattartásról.³³

1661 – a furcsa háború

Montecuccoli 1661. évi hadjáratát a szakirodalom szinte egyöntetűen csúfos kudarcnak tartja, és a parancs megváltoztatásának okait máig is találgatják a történészek.³⁴ A bírálatok alaphangját Zrínyi Miklós Montecuccoli ellen írt röpirata adta. Egyedül Perjés Géza foglalkozott szakszerűbben a Zrínyi–Montecuccoli vita kapcsán a hadjáratral, megállapítva, hogy a tábornagy a kapott feladatot, vagyis hogy a Tiszához vonuljon, teljesítette. Az elhibázott hadműveleti cél, így a kudarc is a bécsi udvart terhelte.³⁵ Az alapkérdés azonban, hogy miért változtatták meg a haditervet, máig nyitva maradt. Kemény János kérése vagy a békét szorgalmazó Porcia herceg állt a döntés mögött, esetleg egy Habsburg–oszmán diplomáciai alku miatt döntöttek így?³⁶

I. Lipót a Montecuccolinak küldött parancsban a törökök erdélyi betörésével indokolta a haditerv megváltoztatását. Az oszmánok pasát akarnak helyezni a fejedelemségbe – folytatódott az uralkodói indoklás –, és Szatmár várát elfoglalni. Mivel a királyi országrész

²⁸ Veltzé 1899/II. 364. o.; *Johann Wilhelm Zinkeisen: Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*. IV. Bd. Gotha, 1856. 901. o.

²⁹ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. június fol. 268., 321.

³⁰ ÖStA KA Prot. Reg. 1661. július 21. fol. 160v. Montecuccoli emlékirataiban csak 14–15 000 katonáról írt, de ez minden bizonnyal az a seregrész, amellyel Erdélybe indult. Veltzé 1899/II. k. 335. o. A külföldi követjelentésekben jóval nagyobb létszámokról adtak hírt. *Marczali* 1880/I. 753. o.; *Heckenast* 1998. 216–217. o.

³¹ ÖStA KA AFA-1661-7-6.; ÖStA KA Prot. Reg. 1661. július 11. fol. 150.

³² Montecuccoli levele az Udvari Haditanácsnak, 1661. július 15. ÖStA KA Prot. Exp. július. fol. 332. Veltzé 1899/II. k. 366. o.

³³ ÖStA KA AFA-1661-7-8.; Prot. Reg. 1661. július 21. fol. 161v.

³⁴ *B. Szabó János: Montecuccoli 1661. évi hadjáratának katonai okairól. Hadtörténelmi Közlemények*, 2011/3. sz. 930–931. o.

³⁵ *Perjés* 1961. 510–511. o.

³⁶ *Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora*. Budapest, 1965. 302–303. o.; *R. Várkonyi Ágnes: Európa Zrínyije. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 2010. 291. o.

elleni támadást a Komáromnál lévő hadsereg diverziója már nem tudja megakadályozni, ezért a tábornagy a sereg nagyobb részével vonuljon Felső-Magyarországra.³⁷

Bár a császári hadvezetés számolt a Kemény János elleni hadművelettel, de annak gyorsasága és nagysága meglepte őket. Kösze Ali szerdár pasa csapatai ugyanis már akkor Erdélyben voltak, amikor a császári sereg még csak gyülekezett a Duna partján. Bécsben több csatornán keresztül július első napjaiban értesültek a törökök hadmozdulatairól. Heister tábornagy már június végén arról adott hírt, hogy Szinán váradi pasa csapatai betörték Bánffyhunad és Kolozsvár vidékére, az erdélyi követek pedig az ellenséges hadmozdulatok miatt Szamosújvárra és Marosillyébe császári őrséget kértek, és a szerződésben megígért ezer gyalogos beküldését sürgették.³⁸ Megérkezett Kemény János segélykérő levele is. A levél tartalmát nem ismerjük, de a svéd követ szerint a fejedelem közölte, hogy 60 000 török tört be Erdélybe, és 15 000 katonát kért segítségül.³⁹ Néhány héttel később a Temesvárról visszatérő követség tagja, Franz Friedrich Vischer százados is megerősítette a török sereg nagyságát, aki szerint ez az erő több irányból, július első napjaiban vonult Erdélybe. Ismail budai pasa vezette a hódoltsági csapatokat, mintegy 10-12 000 főt, Ali pasa seregében 20 000 harcos volt, köztük 7000 janicsár. A tatár sereg nagyságát 30 000 főre becsülte.⁴⁰ Vischer azt is jelentette, hogy Ali pasa arra is parancsot kapott a szultántól, hogy támadja meg Felső-Magyarországot, Szabolcs és Szatmár vármegyéből pedig hajtsa be az adót.

Kemény János tisztában volt azzal, hogy komolyabb ellenállásra nincs esélye, ezért csapatainak zömével Felső-Magyarország felé hátrált, és július végére kiszorult a fejedelemségből. Közben mintegy 200 császári katona megszállta Szamosújvárt, és Heister 100 fős erősítést küldött Kővárra.⁴¹ Az erdélyi fejedelmet üldöző török-tatár hadak július utolsó hetében már a szatmári falvakat fosztogatták, megtámadták Kálló és Szatmár városát, és a várakhoz szögezték a császári és magyar katonaságot.⁴² Ennek legfőbb oka, hogy nem volt számottevő mezei haderő, amely szembe tudott volna szállni a villámgyors tatár portyázókkal. Homonnai Drugeth György felső-magyarországi kerületi és végvidéki főkapitány mintegy 3000 végvári katonája és a 9-10 000 főt számláló császári alakulatok legfeljebb a fontosabb várak és közvetlen környékük védelmére voltak elegendők, de ez utóbbiakból 1200 fő már a három erdélyi várban állomásozott. Ráadásul Heister és Starhemberg tábornokok ezredeit járvány tizedelte. Néhány császári egységen kívül Wesselényi Ferenc 1000 fős lovasezrede és Homonnai György egy-két ezer mezei katonája vehette fel a harcot az ellenséggel.

Bár a hadjárat megváltoztatásáról a Tikos Tanácsban született meg a végső döntés, de előkészítésében az Udvari Haditanács és az Udvari Kamara, valamint a Magyar Tanács is részt vett. Montecuccolinak a felső-magyarországi hadjárat várható nehézségeiben teljesen igaza volt, de az Esztergom vagy Buda elleni diverzió már nem hozhatta volna meg a várt eredményt. Mire a csapatok hozzá fogtak volna egy esetleges ostromhoz, Ali pasa már

³⁷ I. Lipót parancsa Montecuccolinak, 1661. július 12. ÖStA KA AFA 1661-7-6.

³⁸ Heister az Udvari Haditanácsnak, 1661. június 25. ÖStA KA Prot. Exp. július, fol. 318v-319.

³⁹ Kemény János levele, 1661. június 29. ÖStA KA Prot. Reg. június, fol. 285v.; *Heckenast* 1998. 217. o.

⁴⁰ Franz Friedrich Vischer jelentése, Wien, 1661. július 27. ÖStA KA AFA 1661-7-14a.

⁴¹ Heister levele az Udvari Haditanácsnak, 1661. július 13. ÖStA KA Prot. Exp. 1661. augusztus, fol. 373.

⁴² Kókényesdi György Wesselényi Ferencnek, 1661. július 27. MNL OL E 199 AFW II./62/2. fol. 2-3.

jelentős erőket tudott volna átcsoportosítani a Dunához. Starhembergnek és Heisternek viszont sürgős erősítésre volt szüksége. Az Alberti Tasso alezredes vezetésével útba indított 1300 gyalogos pedig csak az erdélyi várakban elhelyezett erőket pótolta volna.

Nem ismert a magyar főméltóságok álláspontja, de mivel jelentős részüket Erdély megsegítését pártolta, és Felső-Magyarországon török támadás fenyegetett, támogatták a hadjárat tervének megváltoztatását. Lippay György kancellár általános nemesi felkelés meghirdetését javasolta az Udvari Haditanácsnak, de csak részleges felkelés elrendelésére került sor az augusztusi felső-magyarországi tatár betörés idején.⁴³ A felső-magyarországi rendek azonban nem serénykedtek a katonaillesztással. Végül abban állapodtak meg Wesselényi Ferenc nádorral, hogy 1500 lovas fogadjanak.⁴⁴

Az uralkodó az Udvari Kamara mellett Wesselényi Ferenc nádort, Lippay György kancellárt és Zichy Istvánt, a magyar kamara elnökét bízta meg a felső-magyarországi vármegegyeken átvonuló sereg élelmezésének megszervezésével.⁴⁵ Wesselényinek és Lippaynak azonban igen feszült viszonya volt az említett vármegegyékkel, amely már előrevetítette az eljövendő kudarcokat.

Montecuccoli először a Tiszáig való előrenyomulásra kapott parancsot, majd utasították, hogy keljen át a folyón, és verje szét a királyi területre betört ellenséget.⁴⁶ Téves viszont az a feltételezés, miszerint Montecuccoli az erdélyi fejedelem mintegy 3000 főt számláló hadával történt egyesülés után, saját elhatározásából vonult volna Erdélybe.⁴⁷ Erre az Udvari Haditanácstól kapott parancsot.⁴⁸

Jelen tanulmányunk keretei nem teszik lehetővé, hogy részletesen elemezzük a császári sereg vonulásának körülményeit. A lakossággal szembeni atrocitásokat, illetve a parasztság és nemesség fegyveres ellenállását bőven ecsetelte a szakirodalom. További kutatásoknak kell tisztázni azokat a politikai, hadügyi és társadalmi momentumokat is, amelyek a katonák katasztrofális ellátásához vezettek. A svéd követ szerint a hadjárat végén készült összesítés alapján a lakosság 663 gyalogost és 708 lovas vert agyon, vagy ölt meg, a járványnak pedig háromezren estek áldozatul. Zavarok keletkeztek a csapatok irányításában is, mivel a betegség nem válogatott, katonákat és tiszteket egyaránt ledöntött a lábáról. Starhemberg altábornagy meghalt, Johann Sporck altábornagyot, Johann Schaff és Oliver Wallis ezredeseket és a főparancsnokot, Montecuccolit is megfertőzte a kór.⁴⁹ A vérhasnak nevezett járvány azonban nemcsak Felső-Magyarországon vágott rendet a külhoni katonák között, hanem a Komárom melletti táborban is tömeges megbetegedések jelentkeztek. Méreteire jellemző, hogy a nyár végén 1800 beteg katonát szállásoltak el a Csallóközben.⁵⁰

⁴³ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. július 335v.; ÖStA KA Prot. Exp. 1661. augusztus, fol. 375v.; 1661. augusztus 1. fol. 183.

⁴⁴ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. augusztus, fol. 418.

⁴⁵ ÖStA KA Prot. Reg. 1661. július 21. fol. 160v–161.; július 24. fol. 166.; ÖStA KA Prot. Exp. 1661. július, fol. 291.

⁴⁶ ÖStA KA Prot. Reg. 1661. augusztus 4. fol. 188.; *Heckenast*, 1998. 218. o.

⁴⁷ *Perjés* 1961. 510. o.

⁴⁸ ÖStA KA Prot. Reg. 1661. augusztus 21. október. fol. 208v–209., 1661. augusztus 29. fol. 218.

⁴⁹ *Heckenast* 1998. 219. o.

⁵⁰ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. augusztus, fol. 385., szeptember, fol. 414.

Jóllehet a felső-magyarországi hadjárat nehézségei messzemenően igazolták Montecuccoli előzetes aggályait, ennek ellenére sikerült teljesítenie a hadműveleti célt. Serege a körülményekhez képest viszonylag gyorsan, mintegy negyven nap alatt ért a Komáromtól 370 kilométerre lévő Tokaj térségébe. Ezt követően Szatmártól keletre egyesült Kemény János hadával, és szeptember első napjaiban benyomultak Erdélybe.⁵¹ A császári sereg létszámát 18 000 főre becsülték a kortársi feljegyzések.⁵² Jelenlegi ismereteink szerint Montecuccoli Felső-Magyarországra vonuló csapatai a német birodalmi segélyhadak csatlakozása után mintegy 15 000 főt számláltak, de az erősítések hátrahagyása után, valamint a veszteségek és betegségek következtében a tábornagnak legfeljebb 9-10 000 hadra fogható embere maradt. A királyi országrészből csak kevés katona csatlakozott a császári sereghöz, mindössze Koháry István füleki kapitány 500 és Wesselényi Ferenc nádor 300 lovasáról van tudomásunk.⁵³

Mivel a török-tatár erők visszahúzódtak a fejedelemség középső és déli részeibe, a császári, királyi és erdélyi csapatok lényegében ellenállás nélkül elfoglalták a fejedelemség észak-nyugati részét, Kővár, Székelyhíd és Szamosújvár mellett császári őrség került Kolozsvárra és Bethlen várába. Sikerült megerősíteni a Kemény Jánoshoz hű várak őrségeit is. Fogarasba Bethlen Gergelyt küldték 100 huszárral és 200 német lovassal és dragonyossal, de Görgey és Déva erősségébe is sikerült császári és magyar katonákat bejuttatni.⁵⁴ Kolozsvár elérését követően azonban Montecuccoli nem folytatta hadjáratát, hanem seregének zömével visszatért Felső-Magyarországra.

A tábornagy visszavonulása mögött már a kortársak közül is sokan a törökkel való csatát megtiltó parancsot és a szembenálló felek közötti titkokban tartott megállapodást sejtettek.⁵⁵ Az elmúlt évszázad nyolcvanas éveiben napvilágot látott és máig mérvadónak tekintett történeti összefoglalások szerint Montecuccolinak olyan utasítása volt, hogy „ha a török betartja azon ígéretét, és Erdély magyar fejedelmet választ, nem vonhat fegyvert”.⁵⁶

Nos, a Montecuccolinak adott ominózus „titkos” parancs valóban létezett. Pontosabban egy titkosírással írt, igen terjedelmes utasítás, amelyet I. Lipót császár szeptember 11-i dátummal szignált.⁵⁷ Ebben Kemény János katonai támogatására utasította a tábornagyot, és részletes instrukciókat adott az erdélyi rendekkel való tárgyalások módjára és alternatíváira. Külön hangsúlyozta, hogy a rendek és a fejedelemség régi státusát és pri-

⁵¹ Wesselényi Ferenc Homonnai Györgynek, Lénárd, 1664. augusztus 24. MNL OL E 199 AFW IV. 4. tétel 327. fol. 130.

⁵² Rédei László Rédei Ferencnek, 1661. szeptember. *Rédei* 1871. 187. o.; *Szalárdi* 1980. 661. o.; *Bethlen* 1993. 100. o.

⁵³ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. augusztus fol. 392v.; Prot. Reg. 1661. augusztus 21., 29. fol. 208., 218. A nádortól kért 300 lovat abból a lovasezredből vezényelheték Montecuccolihoz, amelyet Wesselényi állított fel a nyár folyamán. ÖStA KA Prot. Exp. 1661. július. fol. 295–295v., augusztus. fol. 383v.

⁵⁴ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. november. fol. 502. Más források szerint Bethlen Gergelynek 200 lovasa volt *Rédei* 1871. 201–203. o.

⁵⁵ *Szalárdi* 1980. 662. o.; *Marczali* 1880/1. 756. o.; *Perjés* 1961. 511. o.

⁵⁶ Magyarország története. 1526–1686. 1985. 1090. o. Vö. Erdély története. Második kötet 1606-tól-1830-ig. Budapest, 789–790. o. Ezt az álláspontot képviseli az ezredfordulóra megjelentetett reprezentatív magyar történeti szintézis, amely szerint ezzel feleslegessé vált a hadjárat. Milleniumi Magyar Történet. Magyarország Története a honfoglalástól napjainkig. Szerk. *Tóth István György*. Budapest, 2001. 219. o.

⁵⁷ ÖStA KA AFA-1661-9-25 ½.

vilégiumait biztosítani kell. Fontos feladatul szabta a hadsereg megőrzését és a csapatok Erdélyben történő téli kvártélyozásának biztosítását. Katonai kérdésekben Montecuccoli szabad kezet kapott, de az uralkodó hangsúlyozta, hogy intézkedéseit a lehetőségekhez és a körülményekhez, vagyis a „ratio belli”-hez” igazítsa.

Ez lehetett az a parancs, amelyet Rédei László feljegyzésében és Szalárdi János siralmas magyar krónikájában megemlítt.⁵⁸ Az uralkodó rendelkezése azonban nem a harc elkerülésére, hanem minél több erődítmény elfoglalására biztatta Montecuccolit, sőt Kemény János fejedelemségének biztosítása érdekében a császári csapatok hosszú távú jelenlétével számoltak a fejedelemségben.

Montecuccoli visszavonulási terveiről először szeptember 16-án értesítette az Udvari Haditanácsot. Jelentette, hogy elérte Kolozsvárt, amelybe helyőrséget helyezett, de az élelem hiánya miatt vissza kell vonulnia Szatmárba. Utalt a fejedelem véleményére, amely szerint a további előrenyomulás lehetetlen.⁵⁹ Kemény később is úgy vélekedett, jogos volt a tábornagy döntése. Beszámolt arról is, hogy „Cuculi uram visszatérése sokaknak nem tetszett”, amely miatt „Mentették is magokat igen a Nagy emberek, hogy nem onnan [ti Bécsből] adatott ordinatiából lett”, de „Igaz az is” – zárult a fejedelmi beszámoló.⁶⁰

Montecuccoli visszavonulását elsősorban a csapatok élelmezési problémáival, a katonái közt dúló betegséggel és az ellenség négyszeres létszámfölényével indokolta. Jelentéseit a kortársi visszaemlékezések is alátámasztják.⁶¹ A felperzselt vidéken nemcsak a katonák élelmezése, hanem az eredményes hadműveletek folytatása is lehetetlenné vált. Ráadásul Ali pasa 44 000 főserégének zöme Marosvásárhelynél pihenten és felkészülten várta ellenfelét.⁶²

Montecuccoli több ízben is tárgyalt Kemény Jánossal és a hűségén maradt rendekkel, biztosította őket az uralkodó további támogatásáról, kilátásba helyezte a császári sereg visszatérését, és kiáltványban tudatta az erdélyi rendekkel és városokkal visszavonulásának okait (szeptember 26.).⁶³ Újabb erősítéseket küldött a Kemény János kezében lévő várakba, és Alberti Tasso alezredes vezetésével 1500 fős császári őrséget hagyott Kolozsváron. Kemény János fejedelem Ébeni Istvánt parancsnoksága alatt ezer lovast vezényelt a városba, ezt követően pedig maradék katonaságával Erdély és a királyi országrész határára vonult vissza.

⁵⁸ A szakirodalomban meggyökeresedett nézet legfőbb forrása Szalárdi János Siralmas magyar krónikája: „...tikon olly ordinanciája volt a generálnak: ha az török Erdélyben magyar fejedelmet választat, meg ne harcoljon, hanem ha occupálni akarná Erdélyt, aperto marte opponálja magát a töröknek in eo casu.” [ha a török el akarja foglalni Erdélyt az esetben nyílt csatában szálljon szembe vele] *Szalárdi* 1980. 662. o.; lásd még: Rédei László Rédei Ferencnek, 1661. szeptember. *Rédei* 1871. 187–188. o.

⁵⁹ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. október. fol. 453.

⁶⁰ Kemény János Bikszád, 1661. november 28. *Koncz* 1892 461. o.

⁶¹ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. október. fol. 453–455.; *Bethlen* 1993. 102. o.; *Szalárdi* 1980. 661–662. o.; *Georg Krauss*: Siebenbürgische Chronik des Schässburger Stadtschreibers 1608–1665. Herausgegeben vom Ausschusse des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Wien, 1864. 2. Theil 185–186. o.

⁶² ÖStA KA Prot. Exp. 1661. október. fol. 455.; Rédei László Rédei Ferencnek, 1661. szeptember. *Rédei* 1871. 187. o.

⁶³ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. október fol. 454–455.

Diverziók Buda előterében és Kanizsával szemben

Montecuccoli seregének felső-magyarországi és erdélyi hadműveleteivel egyidőben az ország két pontján is fellángoltak a harcok. Souches tábornok diverziók sorozatát hajtotta végre Buda és Esztergom előterében. A Dráva mentén pedig a Zrínyi Miklós által emelt erősség, Zrínyi-Újvár okozott háborús feszültséget. Mindezek ellenére a Bánffy György által jövendölt háromfrontos nagy háború mégsem vált valóra.

Souches tábornok nagy diverziója Esztergom és Buda nyugati előterének palánkjaira összpontosult. Ám ez a támadás már nem az ellenség erdélyi hadműveleteivel volt kapcsolatban, hanem erődemonstráció volt a helyi török erők visszaretentésére. Az akciók során azonban több olyan török palánkot (Adony, Ercsi, Érd, Zsámbék) sikerült elfoglalni, amely nemcsak a helyi védelmet erősítette, hanem lehetőséget nyújtott a két török főerőd utánpótlásának megzavarására. Felső-Magyarországgal ellentétben a császári csapatokat itt jelentős létszámú magyarországi katonaság támogatta, egyes híradások szerint tízezer fő.⁶⁴ Souches tábornok kisebb erősítések beérkezése után 7-8000 emberrel rendelkezhetett, akikhez Forgách Ádám érsekújvári és Batthyány Kristóf Kanizsával szembeni végvidéki és kerületi főkapitányok végvári és mezei alakulatai csatlakoztak.⁶⁵ Létszámukról kevés adat áll rendelkezésre. A két főkapitányság a rendi haderővel együtt több mint 12 000 katonát is mozgósítani tudott, ám a portyákra kirendelhető mezei haderő létszáma ennél alacsonyabb volt.⁶⁶ Jelenlegi ismereteink szerint nem rendeltek el inszurrekciót, így csak a végvári és főúri csapatkontingensek mellé fogadtak fel katonákat. Ezek közé tartozott például az a kétszáz huszár is, amelyet Lippay György esztergomi érsek verbuváltatott.⁶⁷

A Zrínyi Miklós horvát bán által Légráddal szemben épülő és Kanizsát fenyegető palánk már kora nyártól kezdve kiváltotta a hódoltsági oszmán katonai vezetés haragját. Hamarosan a Porta is tiltakozott, s az erőd lerombolását kérték. Bécsben a panaszt azzal utasították el, hogy a békét Várad elfoglalásával a törökök szegték meg.

Zrínyi eljárását az Udvari Haditanács és a bécsi udvar is helytelenítette, mivel a főúr szándékáról nem értesítette az uralkodót. Az Udvari Haditanácsnak adott válaszában a horvát bán elismerte, hogy hibázott, de a török hasonló lépéseivel és a Muraköz és Stájerország védelmével indokolta lépését. A hídfőerőd létesítésében kezdettől fogva támogatta őt a Belső-Ausztriai Haditanács, amely úgy tűnik, nem tájékoztatta megfelelően a birodalom hadügyeinek intézéséért felelős központi kormány szervet.⁶⁸ Nem ismert viszont az Udvari Haditanács azon utasítása, amelyre Zrínyi az idézett választ adta, s amely állítólag az építkezés abbahagyására és a vár lerombolására utasította volna a főurat.⁶⁹ Ha volt ilyen parancs, azt hamar megváltoztatták, mivel a politikai és katonai vezetés felismerte az erősség létrehozásában rejlő előnyöket. Emellett a horvát bán széleskörű és

⁶⁴ *Marczali* 1880/1. 755. o.

⁶⁵ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. szeptember, fol. 422.

⁶⁶ *Czigány István: Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700.* Budapest, 2004. 86–93., 101–104.; *Czigány* 2013. 87–90. o.

⁶⁷ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. szeptember, fol. 422.

⁶⁸ Zrínyi Miklós az Udvari Haditanácsnak, Légrád, 1661. július 5. ZMVL 117–119. o.; Zrínyi-Újvár felépítésére nézve lásd: *Domokos* 2012. 43–52. o.

⁶⁹ Magyarország története. 1526–1686/2. 1985. 1089. o.

eredményes lobbí tevékenységbe kezdett, mely nyomán nemcsak a nagyhatalmú Porcia herceg, hanem az uralkodó támogatását is sikerült elnyernie.⁷⁰

Mivel a nagyvezér azzal fenyegetőzött, hogy 15 000 fős sereggel leromboltatja Zrínyi-Újvárat I. Lipót katonákat rendelt az építkezés biztosítására.⁷¹ Kezdeten úgy tűnt, Köprülü Mehmed nagyvezér beváltja fenyegetését. Megerősítették Kanizsa őrségét, és utasították a környező szandzsákok parancsnokait, hogy legyenek Hasszán kanizsai pasa segítségére a palánk felépítésének megakadályozásában.⁷² A török készülődés láttán újabb csapatokat: a Spick, Testa Piccolomini gyalog- és a Pachonkay lovasezredet vezényelték az épülő erőd és a Muraköz védelmére.⁷³ Végül nem került sor a beígért támadásra, de Zrínyi-Újvár lerombolásának ügye felkerült a békealkudozások listájára.

Zrínyi eközben beadvánnyal fordult az Udvari Haditanácshoz, amelyben muskétásokat, tüzekeket, puskaport és löszert kért új erődítményébe. Az uralkodó jóváhagyta a kérést, és a Wallis gyalogregiment Belső-Ausztriában táborozó újoncai közül 150 embert, továbbá öt tüzezt rendelt Zrínyi-Újvárra, egyben utasította a Vend végvidék főkapitányát és az Udvari Haditanács alelnökét, Walter Leslie tábornagyot, hogy küldjön lőport s ágyúgolyókat az erősségbe.⁷⁴ Hogy Zrínyi hány katonát állomásoztatott az új palánkban, nem tudjuk, de Zrínyi-Újvár akkor még nem lehetett sokkal nagyobb, mint a lerombolt Berkigát, ahová annak idején 70 gyalogost és 250 rác katonát rendeltek a törökök.⁷⁵

Bár 1661-ben a tizenöt éves háború óta a legnagyobb létszámú császári és oszmán haderő vonult fel a Magyar Királyságban, mégsem tört ki az általános összecsapás. Egy furcsa háború zajlott a két nagyhatalom között. Formálisan nem üzentek hadat egymásnak, és mind két fél vigyázott arra, hogy a harci cselekmények ne eszkalálódjanak, mivel ez egyik félnek sem volt érdeke.

A császári politikai és katonai vezetés célja elsősorban a Várad elfoglalása előtti status-quo helyreállítása. Hogy ezt fegyveres úton, vagy tárgyalások útján ériék el, arról mint láttuk, megoszlottak a vélemények. Konstantinápolyban és Temesváron is folytak a tárgyalások, de alku nem kötött. Reálissá vált a veszély, hogy a török Kemény János eltávolítása ürügyén végleg behódoltatja a fejedelemséget, ezért májusban Simon Reninger úttján megüzenték, hogy a béke ára az Erdély elleni támadás megtiltása.⁷⁶

A Porta nem kívánt nyílt háborúba bonyolódni a Habsburgokkal, de Kemény Jánost sem akarták Erdély trónján látni. Nyilvánvalóvá vált számukra Bécs katonai beavatkozása, ezért elrettentésül jóval nagyobb erővel támadtak, mint amennyit egy szokványos rendteremtés megkívánt volna. Jelentős lépéselőnyre tettek szert, mivel csapataik augusztus elejére birtokba vették Erdély java részét, az erdélyi fejedelmek jogán hűbérüknek tekintett Szabolcs és Szatmár vármegye jelentős részét pedig kirabolták és felprédálták, megnehezítve ezzel az ellenség támadását. Bölcs előrelátással nem tették pasasággá az országrészt, hanem új fejedelmet kerestek. Az elsőszámú jelöltet, Zólyomi Miklóst Huszt

⁷⁰ Toma 2005. 134. o.

⁷¹ Domokos 2012. 46–47. o.; ÖStA KA Prot. Exp. 1661. augusztus, fol. 375.

⁷² Fekete Lajos: A hódoltság török levéltári forrásai nyomában. Szerk. Dávid Géza. Budapest, 1993. 274. o.

⁷³ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. augusztus, fol. 395.

⁷⁴ ÖStA KA Prot. Exp. 1661. november, fol. 489–490.; ÖStA KA Prot. Reg. 1661. november 6. 7. fol. 288–289v.

⁷⁵ Papp 2002. 130. o.

⁷⁶ Huber 1898. 34–35. o.

várában tartották nehéz vasban a Kemény Jánoshoz hű katonák, Haller Gábor pedig Kasán tartózkodott és nem adták ki a főurat a török követeknek. Ali pasának végül Apafi Mihály személyében sikerült fejedelmet választatnia (szeptember 14.) az erdélyi rendekkel.

Montecuccoli 1661. évi hadjárata azonban korántsem végződött olyan kudarccal, amilyennek általában a Zrínyi Miklósnak tulajdonított röpirat fényében interpretálták a szakirodalomban.⁷⁷ A kezdetben kitűzött hadműveleti célt, vagyis Kemény János fejedelem diverzió útján való megsegítését, felülírta az oszmán erők gyors erdélyi térnyerése és Felső-Magyarország ellen indított támadása. Montecuccoli haditervének megváltoztatását tehát Kemény János Erdélyből való kiszorulása, illetve a rendkívül súlyos felső-magyarországi katonai helyzet indokolta. Valószínűleg akadtak olyanok a katonai vezetésben, akik már kezdetben sem bíztak a tábornagy elképzeléseinek sikerében, így a hadi helyzet gyökeres megváltozását látva felülbírálták az eredeti projektumot.

A hadszíntéren tehát fordult a kocka, és nem Montecuccoli, hanem Kösze Ali pasa érte el, hogy ellenfele megváltoztassa haditervét. Ezzel a császári hadvezetés arra kényszerült, hogy a főserégének jelentős részét kedvezőtlen ellátási viszonyok mellett Felső-Magyarországra s azt követően Erdélybe irányítsa. A négyeszeres létszámfölényben lévő oszmán erők viszont kényelmesen felkészülhettek az ellenség fogadására. Ilyen körülmények között Montecuccoli nem folytathatta a hadjáratot. Ennek ismeretében pedig nyilvánvaló, hogy a tábornagy miért nem törekedett nyílt csatára a törökkel.⁷⁸ Kemény János megsegítését és az erdélyi *status-quo* visszaállítását amúgy sem nyílt összecsapás révén, hanem kisháborús taktikával kívánták elérni. Ez a korabeli felfogásban azt jelentette, hogy ha „várat nem száll, sem lövet ő felsége ármádája”, vagyis nincs formális ostrom, akkor a katonai akciók nem minősülnek békebontásnak.⁷⁹ Az oszmán erők sem erőltették a nyílt összeütközést, és tartózkodtak a váróvívástól is. Kitértek az előrenyomuló császári csapatok elől, de a felperzselt föld taktikájának szisztematikus alkalmazásával eredményesen korlátozták a hadszíntéri ellátásra szoruló ellenfelük mozgását.

Montecuccoli hadjárata révén az Erdély észak-nyugati részén megszerzett várak részben ellensúlyozták a Várad elvesztését és csökkentették a helyi török erők Felső-Magyarországra nehezedő nyomását. Kezdetben a császári katonai vezetés és Kemény János hívei is arra készültek, hogy a török főerők távozását követően felújítják a hadjáratot. Apafi Mihály megválasztásával azonban az erdélyi tündérségben újfent változott a politika. Wesselényi nádor október elején már úgy látta, hogy a császári sereg visszavonulásának oka az éhség és „az világ változása”, vagyis az új fejedelem megválasztásával beállott politikai fordulat volt.⁸⁰ Újra két fejedelme lett Erdélynek, tovább folyt a polgárháború, ráadásul a törökök mellett a császári csapatok is jelen voltak, amely a két nagyhatalom további konfrontációját vetítette előre.

⁷⁷ A közel három évtizede megjelent hadtörténeti összefoglalás szerint a hadjárat kudarcát „a bécsi udvar érthetetlen ingadozása” okozta, amely meghiúsította a sokkal eredményesebbnek ígérkező eredeti terv végrehajtását. Magyarország hadtörténete. Főszerk. *Liptai Ervin*. I. k. Szerk. *Borus József*. Budapest, 1985. 283. o.

⁷⁸ Vö. *Perjés* 1961. 510. o.

⁷⁹ Kemény János utasítása Telekinek Mihálynak. Hosszúfalu, 1661. november 12. *Koncz* 1892. 459. o.

⁸⁰ Wesselényi Ferenc Abaúj vármegyének, 1661. október 7. MNL OL E 199 AFW IV. 4t-233 fol. 8.

BIBLIOGRÁFIA ÉS RÖVIDÍTÉSEK

- AFA
Bethlen 1993. Alte Feldakten
Bethlen János Erdély története. 1629–1673. Fordította P. Vásárhelyi Judit, az utószót és a jegyzeteket írta Jankovics József. Budapest, 1993.
- Czigány 2013. Czigány István: A Kanizsával szembeni végvidék védelmi rendszere a XVII. század közepén. In: Batthyány I. Ádám és köre. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2013.
- Deák 1877. Deák Farkas: Nagyvárad elvesztése 1660-ban. Értekezések a Történeti Tudományok köréből. VII. k. I. sz. Budapest, 1877.
- Domokos 2012. Domokos György: Zrínyi-Újvár építése és pusztulása. Zrínyi-Újvár emlékezete Szerk. Hausner Gábor – Padányi József. Budapest, 2012. 34–65. o.
- Eickhoff 1998. Ekkehard Eickhoff: Velenec Bécs és a török. Budapest, 2010. 185–188. o.; Heinz Schilling: Höfe und Allianzen Deutschland 1648–1763. Siedler-Goldmann Verlag, 1998.
- Heckenast 1998. Heckenast Gusztáv: Bécsi svéd követjelentések Magyarországról 1650–1662. Történelmi Szemle, 1998/2.
- HHStA Haus-, Hof- und Staatsarchiv
- HKA, HFU, RN Hofkammerarschiv, Hofffinanz Ungarn, Rote Nummer
- Huber – Redlich 1921. Alfons Huber – Osvald Redlich: Geschichte Österreichs. 6. k. Österreich Grossmachtbildung in die Zeit Leopolds I. Gotha 1921.
- Huber 1898. Alfons Huber: Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte 1658–1664. Archiv für österreichische Geschichte, Wien, 85. (1898)
- KA Kriegsarchiv
- Koncz 1892. Koncz József: Kemény János eredeti levelei, küzdelmeire és fejedelemségére vonatkozólag. Hadtörténelmi Közlemények, 1892. 436. o.
- Magyarország története 1526–1686/2. 1985. Magyarország története. 1526–1686. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Szerk. R Várkonyi Ágnes. 2. k. Budapest, 1985.
- Marczali 1880/1. Marczali Henrik: Regestak a külföldi levéltárakból a török magyar viszonyok történetéhez 1660–1664 közt. Elő közlemény. TT 1880.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- MNL OL E 199 AFW IV. MNL OL E 199 Archivum Familiae Wesselényi
- Opitz 1969. Eckardt Opitz: Österreich und Brandenburg im schwedisch-polnischen Krieg 1655 bis 1660. Harald Boldt Verlag, 1969.
- ÖStA Österreichisches Staatsarchiv
- Papp 2002. Papp Sándor: Egy ismeretlen dél-dunántúli török palánk: Berkigát. In: A hódoltság régészeti kutatása. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Budapest, 2002.
- Perjés 1961. Perjés Géza: A „metodizmus” és a Zrínyi–Montecuccoli vita. I. rész. Századok, 1961/4–5. sz.
- Prot. Exp. Protocollum Expedit
- Prot. Reg. Protocollum Registratur

- Rédei* 1871. *Rédei László* történeti maradványai 1658–1663. MTT 2. sorozat 5. k. 1871.
- Szalárdi* 1980. *Szalárdi János* siralmas magyar krónikája. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: *Szakály Ferenc*. Budapest, 1980. 661. o.
- TML 2. k. *Gergely Sámuel*: Teleki Mihály levelezése. 2. k. 1661–1663. Budapest, 1906.
- Toma* 2005. *Toma Katalin*: Gróf Nádasdy Ferenc országbíró politikusi pályaképe (1655–1666). PhD-disszertáció, ELTE BTK, 2005. 131–132. o.
- TSz Történelmi Szemle
- TT Történelmi Tár
- R. Várkonyi* 1975. *R. Várkonyi Ágnes*: Török világ és magyar külpolitika. Budapest, 1975.
- Veltzé* 1899/II. k. *Alois Veltzé*: Ausgewählte Schriften des Raimund Fürsten Montecuccoli, General-Lieutenant und Feldmarschall. II. Bd. Wien, Leipzig, 1899.
- ZMVL Zrínyi Miklós válogatott levelei S. a. r. és a jegyzeteket írta: *Bene Sándor* és *Hausner Gábor*. Budapest, 1997. (Régi magyar könyvtár. Források 6.)